

Oriëntalisme in Max Havelaar – vreemd of verwant ?

In 2017, toen ik met mijn familie op weg naar Sri Lanka een tussenstop maakte op Koeweit Airport, viel mij op hoe de bevolking uit het Midden-Oosten en hun tradities (hetzelfde geldt voor de bevolking uit Vietnam, Indonesië of Thailand) dikwijls in reis- of vlieg campagnes als exotische stereotypes afgebeeld werden. Plotseling waan je je in een prachtig natuurgebied, met schitterende opgaande en ondergaande zon, mannen met tulbanden die uit hun hoed een slang weten te toveren. Deze beelden geven op een dramatische en stigmatiserende manier de levenswijzen en tradities van deze landen weer, doordat wij, het Westen, deze “verre” en “onbekende” culturen oormerken en verenigen onder de benoeming “Het Oosten”. De betekenis van het woord “Oriënt” stamt af van het latijnse woord oriens, wat letterlijk de opgaande zon vanuit het Oosten betekent. Op de aardbol wordt tegenwoordig over het Oosten gesproken als het gaat over het oostelijk halfrond, zoals Saoedi-Arabië dat ligt in het Midden-Oosten, Japan in het Verre Oosten, maar ook het Nabije Oosten in Zuidwest-Azië. De Britse overheersing over Egypte na de Ottomaanse periode, het verzet tegen slavernij en de afschaffing ervan in de Westerse wereld, maar ook de Nederlandse uitbuiting van de inheemse bevolking in Nederlands-Indië waren historische momenten eind negentiende eeuw die de verdeling tussen Oost en West alleen maar meer geaccentueerd hebben. Desalniettemin hebben deze gebeurtenissen ook geleid naar verbeteringen voor minderheden (vrouwen, zwarte mensen en immigranten) in de samenleving, wat later de bron van inspiratie werd voor wetenschappelijke onderzoeken, maar ook voor literaire en artistieke werken.

De publicatie van het baanbrekende en controversiële boek van de Palestijns-Amerikaanse literatuurwetenschapper Edward Said (1935-2003) was een voorbeeld van een literair werk

dat de aard en de houding van de Westerse cultuur ten aanzien van de Oosterse cultuur van heeft geschetst. Sinds zijn boek *Orientalism, Western Conceptions of the Orient* (1978) wordt de term “het oriëntalisme” academisch gebruikt om de algemeen neerbuigende westerse houding ten opzichte van de samenlevingen in Midden-Oosten, Azië en Noord-Afrika te omschrijven. Said was namelijk kritisch op het Westerse perspectief op het Oosten. In Said’s analyse beschrijft hij dat het Westen de genoemde samenlevingen als statisch en onderontwikkeld beschouwt, waarin koloniale bestuurders maar ook schrijvers en filosofen een beeld creëren van het “andere” van de Oosterse cultuur, een Oosterse cultuur die gereproduceerd wordt in opdracht van de imperiale macht. Impliciet constateert Said dat de westerse samenleving zichzelf als ontwikkeld, rationeel, flexibel en superieur beschouwt. Het goed ontwikkelde Westen wil dominant zijn aan het magische en mysterieuze Oosten. Door dogmatische verhalen opnieuw te onderzoeken die de verschillende landen van de oosterse samenleving uniek hebben gemaakt, beschrijft Said dat de enorme verscheidenheid aan culturen, levensbeschouwingen en levenswijzen in het Oosten genegeerd worden omdat de Westerlingen uiteindelijk uitgaan van standaard “oosterse” basiskenmerken die op alle plaatsen en alle tijden geldig zijn. Deze westerse houding is ontwikkeld door invloedrijke (koloniale) mensen uit het Westen, met de gedachte dat de verlichte, rationele, beschaafde westerling de achterlijke, emotionele en onbeschaafde oriëntaal nodig heeft om de eigen westerse cultuur en identiteit te versterken. Zijn boek heeft gezorgd voor het fundamenteel herdenken van ‘de studie van de Oriënt’. Sommige beeldvormingen rondom de ‘islam’, ‘het Oosten’ en het “Midden-Oosten” zijn vandaag de dag nog steeds van toepassing en springlevend in de media, waarbij mensen handelen vanuit vooringenomen denkbeelden. De vraag is of deze visie ook van toepassing is op een boek dat een ereplaats heeft gekregen in de canon van Nederland, namelijk op *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*.

In 1859 schreef een teleurgestelde ambtenaar, teruggekeerd uit Nederlands-Indië, genaamd Eduard Douwes Dekker (1820-1887), onder de schuilnaam Multatuli (verwijzend naar het Latijn multa tuli, ik heb veel (leed) geleden) op basis van zijn ervaringen over de wantoestanden en de behandeling van de plaatselijke bevolking onder van het Nederlandse koloniale bewind. Het boek is een raamvertelling met verschillende verhaallijnen en vormt een pusaka, een bewaarplaats voor ervaringen, wraak, bescherming en leed¹. Het boek volgt het verhaal van Batavus Droogstoppel, makelaar in de koffie die op een dag Sjaalman tegenkomt, een oud klasgenoot die hem een manuscript vraagt uit te geven. In dit manuscript worden de werkelijke ervaringen van de schrijver Eduard Douwes Dekker verteld. Dit manuscript volgt de assistent-resident Max Havelaar in Java die het opneemt voor de Javanen die onderdrukt worden. Ook wordt het beroemde liefdesverhaal van Saïdjah en Adinda verteld, waarin een felle aanklacht zich schuilhoudt tegen de uitbuitingen waarmee de onderdrukte inheemse bevolking² te maken heeft. In zijn slotwoord richt Multatuli zich rechtstreeks tot koning Willem III (1817-1890), staatshoofd en koning der Nederlanden en eindverantwoordelijke voor de corruptie, misstanden en uitbuitingen in Nederlands-Indië. Hij

1

2

vraagt hem om een einde te maken aan de corruptie, misstanden en uitbuitingen in Nederlands-Indië uit Zijn Naam.

We kunnen ons afvragen in hoeverre het boek van Multatuli, het belangrijkste boek uit de 19de eeuw in de Nederlandse literatuur, zich schuldig maakt aan wat de cultuurfilosoof Said oriëntalisme noemt, en in welke mate dit concept de kolonialistische expansie geholpen heeft. Kunnen we stellen dat het oriëntalisme van toepassing is op de gebeurtenissen die omschreven en geobserveerd zijn door Edouard Douwes Dekker zelf?

*“Voor een Nederlander is Indonesië, zelfs als hij nooit de Max Havelaar of Het land van herkomst van E du Perron heeft gelezen, nu eenmaal toch niet een vreemd land als een ander. Er is een acculturatieproces geweest dat ook naar onze kant heeft gewerkt; iets van Indonesië – en niet alleen maar nasi rames en krontjong-muziek – is doorgesijpeld tot in de Hollandse klei. “(Kousbroek, 1992:130). Denk maar aan de (post)koloniale romans die zijn uitgegroeid tot literaire klassiekers ‘in de Hollandse klei’, zoals *De stille kracht* (1900) door Louis Couperus, E. du Perrons *Het land van herkomst* (1935), of alles wat in het Nederlands is geschreven over *het vroegere Indië en het latere Indonesië*” (Van Zonneveld, 1991:22). Toen Eduard Douwes Dekker samen met zijn vader, die kapitein was, en zijn broer, in 1839 voor het eerst in Batavia aankwam, trad hij daar in dienst van het Nederlandse Bestuur in de Algemene Rekenkamer. Vrienden en oude contacten gingen hem niet verloren. Zijn jeugdvriend P. Bleeker schreef aan een bekende in Nederland een brief waarin Eduard Douwes Dekker in Batavia omschreven werd als de oude, met 'hetzelfde vurige wilde onbuigzame onbedwingbare karakter ... niet geschikt voor Indië en nog minder voor de Europeanen in Indië'. Desalniettemin bleef Eduard Douwes Dekker in Indonesië, om achtereenvolgens commies te Bagelen (Java), secretaris te Menado (Noord Celebes) en assistent-resident te Amboïna te zijn. In 1855 werd hij benoemd als tot assistent-resident op West-Java, te Bantam in het district Lebak. Hij merkte daar op dat dat er sprake was van corruptie, sjoemelen met geld door ambtenaren en misbruik door inlandse hoofden ten koste van de verarmde bevolking. Nadat zijn aanklacht tegen Karta Nata Negara, de regent van Labak die zijn bevolking meedogenloos uitzoog, werd afgewezen door het Nederlands-Indische bestuur, diende hij op 29 maart 1856 zijn ontslag in.*

Als schrijver van *Max Havelaar* kunnen de verdiensten van Eduard Douwes Dekker niet overschat worden. Men zou het een antikoloniale roman kunnen noemen, een schreeuw om recht en een eis tot herstel in Nederlands-Indië. Desalniettemin kan het ook vanuit een ander perspectief benaderd worden. Als we letten op de verhouding tussen de Nederlanders en Javanen in het boek, kan worden opgemerkt dat Multatuli alleen de Nederlandse personages een stem geeft, terwijl over de Indonesiërs nauwelijks gesproken of gedacht wordt. Het beeld van de kolonisator staat parallel aan de beterwetende vader tegenover zijn kinderen, het onderstreept de verhouding van de onschuldige, domme kinderen die hun liefde tot hun vader willen uiten, zonder zelf aan het woord te komen. Als een “ander” en daarmee “vreemd” volk wordt het positieve beeld van de witte man bevestigd, en worden de negatieve aspecten van “the other” benadrukt, zoals Simone de Beauvoir omschrijft in *De tweede sekse* als “othering”: De categorie van de Ander is even oorspronkelijk als het bewustzijn. In de

primitiefste gemeenschappen en in de oudste mythologieën ontdekt men steeds een dualiteit, die van het zelf en de ander. (...). Geen enkele collectiviteit poneert ooit zichzelf als de Ene zonder daar meteen de Ander tegenover te stellen. (1949, p. 12). De Beauvoir liet zich inspireren door Friedrich Hegel (1770-1831) in zijn opvatting dat in het bewustzijn een fundamentele vijandschap te ontdekken valt met betrekking tot ieder ander bewustzijn, “*andersheit*”. Het bestaan van de constitutieve Ander als de tegenhanger is nodig om het Zelf te definiëren, als bestanddeel van zelfbewustzijn en preoccupatie met het Zelf. Een beeld van het “onmondige” Oosten als een gebied dat alleen de Westerse man kan cultiveren, is dus nodig om westerling te zijn en construeert een proces waarbij identiteiten in een ongelijke relatie worden gepositioneerd. De inheemse bevolking is van nature dienend, zodat de Europese man kan dienen en heersen. Het boek uit dus niet alleen een machtsverschil tussen de kolonisten en kolonialen maar ook een verschil in de macht van taal waarmee Edouard Douwes Dekker het boek geschreven heeft. Het Westen oogt zichzelf beter dan het Oosten, en de literaire uitvoering van Edouard Douwes Dekker onderstreept dit waardeoordeel.

Desalniettemin zitten in de theorie van het oriëntalisme van Said ook gaten. Een van de belangrijkste punten van kritiek op zijn werk is dat Said de weerstand tegen oriëntaliserende uitvoeringen van zowel de gekoloniseerde als de kolonisator negeert. Er was bijvoorbeeld veel onvrede onder de Indonesiërs, doordat in de Nederlandse kolonie een cultuurstelsel werd ingevoerd dat voor Nederland zeer lucratief was maar de inlandse vorsten alleen maar schade toebracht. Desalniettemin waren onder de Nederlandse regenten ook inlandse vorsten aangesteld die ervoor moesten zorgen dat hun eigen burgers harder gingen werken. De Europeaan in het verhaal (Multatuli), heeft kritiek op de neerbuigende verhoudingen tussen de Nederlandse en Indische hoofden, tussen de Indische bevolking en de ambtenaren en tussen het Nederlandse volk en hun koning. Het oriëntalisme gaat dus niet alleen om fascinatie voor het onbekende, maar ook over de weerstand of onvermogen om ermee om te gaan: zelfs *Willem van Guillaume* wist zich niet stand te houden in het “anti-westerse, onbetrouwbare en bedreigende” Oosten, zoals pagina 68 van Max Havelaar onderstreept: *En zulk een Europeaan [Koning Willem III] kan toch niet omgaan met zulk een liplap!*^[1] Wat volgens Saïd geleid heeft tot het huidige oriëntalisme, waren de teksten, kunstwerken, ideeën en wetenschappelijke studies die in dienst stonden van het imperialisme: hoe meer kennis men had van het Oosten en hun culturen, des te beter zou het te koloniseren zijn.

Hedendaags, maar ook in het boek Max Havelaar, spelen de machthebbers in op de onbewuste macht die zij dachten te hebben over het gesimplificeerde en stereotyperende beeld dat ze hadden over hun “onderdanen”. De harde, burgerlijke en schijnheilige mentaliteit van de Hollandse zakenman wordt gepersonifieerd door Batavus Droogstoppel in het verhaal. Vanuit puur eigen interesse en oogend op winst, weet de Europeaan goed gebruik te maken van zijn machtspositie en daarmee de werkelijke waarheden van het “Oosten” links te laten liggen. Op het einde van het boek wordt de koning vol walging beschuldigd van de 13 miljoen inlanders die vermoord zijn, ten gevolge van de uitbuiting en de arrogante houding van de Nederlanders. Dit laat maar weer zien hoe meedogenloos de Nederlanders waren, dat weer bijdraagt aan de gedeelde pijnlijke ervaringen van de pusaka. *Want U draag ik mijn boek op, Willem den derden, Koning, Groothertog, Prins... meer dan Prins, Groothertog en Koning... KEIZER van 't prachtig rijk van INSULINDE dat zich daar slingert om den*

evenaar, als een gordel van smaragd... Aan U durf ik met vertrouwen vragen of 't uw keizerlijke wil is: Dat Havelaar wordt bespat met den modder van Slijmeringen en Droogstoppels? En dat daarginds Uw meer dan dertig millioenen onderdanen worden MISHANDELD EN UITGEZOGEN IN UWEN NAAM?^[2] Het vertekende westerse beeld van de Oriënt, kan niet de reden zijn geweest dat de uitbuitingen hebben plaats gevonden, om deze zodoende te rechtvaardigen. Maar het beeld kan in zekere mate hebben bijgedragen aan de houding die de toenmalige kolonisten hebben aangenomen in Nederlands-Indië, of *elsewhere* in het Oosten.

Al met al, kunnen we concluderen dat het Oosten niet alleen grenst aan Europa; het is de plaats van Europa's grootste en rijkste en oudste koloniën, de bron van van haar beschavingen en talen, en een van de diepste en meest terugkerende beelden van de Ander, zoals Hegel het heeft genoemd. Bovendien heeft de Oriënt geholpen om Europa (of het Westen) te definiëren als contrasterend beeld, idee, persoonlijkheid, ervaringen en met zijn koloniale verleden en heden. Maar niets van dit oogt erop dat het Oriënt slechts fantasierijk is. Het Oosten is een integraal onderdeel van de Europese beschaving, geschiedenis en cultuur. Oriëntalisme drukt en vertegenwoordigt op cultureel en zelfs ideologisch vlak de manier uit waarop hedendaagse ondersteunende instellingen, wetenschap, beeldspraak, doctrines, zelfs koloniale bureaucratie en koloniale stijlen kunnen voortbestaan. . . Het boek Max Havelaar maakt zich schuldig aan het oriëntalisme, door in te spelen op de dominante en vertekende westerse opvattingen en verborgen macht die erin opgenomen zijn. Desalniettemin, legitimeert het oriëntalistisch denken niet de uitbuiting in Nederlands-Indië zoals omschreven in Max Havelaar, het is niet een morele plicht geweest om de Westerse cultuur naar het Oosten te verspreiden; het is zoals Saïd zei: oriëntalisme is ook een *science of imperialism*, met alle gevolgen van dien, zoals het beschadigen van menselijke en gouvernementele relaties en de bemoeienis en onvermogen van imperialistische machthebbers zoals Willem III. Wellicht kunnen we stellen dat het boek een kritiek levert op hoe het Westen kijkt naar het Oosten. *Voor my is elke tyd te lang die gekenmerkt wordt door afpersing en onderdrukking.* ^[3] Hoe gaan wij de herinneringen aan het verleden veranderen door in het heden te handelen, en de Westerse blik op het Oosten te verbeteren?

Bibliografie

^[1] file:///Users/Jacobien/Downloads/mult001maxh15_01.pdf

^[2] Multatuli, *Max Havelaar*, hoofdstuk 20.

^[3] Multatuli, *Max Havelaar*, hoofdstuk 19.

<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/voortgezet-onderwijs/vraag-en-antwoord/wat-is-de-canon-van-nederland>

Fourth Version of the Concise dictionary of politics & International Relations – Garret W. Brown, Iain Mclean and Alistair McMillan, 2018.

https://www.dbnl.org/tekst/meul046mult01_01/meul046mult01_01_0016.ph

La partie en français

Enfin, nous pouvons conclure que l'Orient ne représente pas seulement une frontière avec l'Europe; L'Orient fait partie des civilisations, des mentalités et des cultures européennes, le site des colonies les plus grandes, les plus riches et les plus anciennes d'Europe, la source de ses civilisations et de ses langues, et l'une des images les plus profondes et les plus récurrentes de l'Autre, comme Hegel l'a décrit. De plus, l'Orient a contribué à définir l'Europe (ou l'Occident), son image, son idée, sa personnalité, ses expériences et son passé et présent colonial contrastés. Mais rien de tout cela ne fait paraître l'Orient uniquement comme imaginaire. L'Orient fait partie intégrante de la civilisation, de l'histoire et de la culture européennes. Tout au long du XIXe siècle, l'orientalisme est marqué par son ampleur, l'intérêt et la curiosité des artistes et des écrivains pour les pays du couchant (le Maghreb) ou du Levant (le Moyen-Orient). L'orientalisme naît dans la fascination de l'Empire Ottoman et suit sa lente désagrégation après la guerre d'indépendance grecque des années 1820 et la progression des colonisations européennes. Cette tendance exotique s'associe avec tous les courants artistiques du XIXe siècle, académique, romantique, réaliste ou même impressionniste. Elle est présente en architecture, en musique, en peinture, en littérature, en poésie... Esthétique pittoresque, confondant les styles, les civilisations et les époques, l'orientalisme a créé de nombreux clichés et poncifs que l'on retrouve aujourd'hui encore en littérature ou au cinéma.

Le livre Max Havelaar intègre l'orientalisme, le critique même, en jouant sur les vues occidentales dominantes et déformées et le pouvoir caché qui y sont inclus. Néanmoins, la pensée orientaliste ne légitime pas l'exploitation dans les Indes néerlandaises comme décrit dans Max Havelaar, ce n'est pas un devoir moral de répandre la culture occidentale en Orient; c'est comme l'a dit Saïd: l'orientalisme est aussi une science de l'impérialisme, avec toutes ses conséquences, telles que la dégradation des relations humaines, mais soulignant également l'incapacité de l'ingérence impérialiste et des dirigeants tels que Guillaume 3. Peut-être pouvons-nous même dire que le livre critique la façon dont l'Occident voit l'Orient.. Comment allons-nous changer les souvenirs du passé en agissant dans le présent et en améliorant la vision occidentale que nous avons sur l'Orient?